

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ

Yrd. Doç. Dr. M. Salih YAVUZER

Celal Bayar Üniversitesi, Salihli Meslek Yüksekokulu

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu, İslâm hukukunu esas alan bir devlettir. Temel haklar ve özgürlükler konusu da İslâm hukuku çerçevesinde değerlendirilmiş ve İmparatorluk içinde yaşayan farklı dinlere mensup tebaaya da aynı anlayışla haklar tanınmıştır. Din ve vicdan özgürlüğü konusu da bu kapsamdadır. Bütün tebaaya din ve mezhep farkı gözetilmeksizin eşit davranılmış, inançlarına ve dinî uygulamalarına karışılmamıştır. Osmanlı, diyebiliriz ki, beylikler döneminden itibaren batılılarla ilgilenmiş, ilişkilerin iyi olması yolunda çaba harcamış, bu anlamda imtiyazlar da vermiştir. Osmanlı'nın zayıflaması üzerine batılılar dindaşlarını kollamak anlamında Osmanlı'nın hukuk düzenine karışmaya başlamışlar, zaman zaman da isteklerini kabul ettirmek için çeşitli baskılar uygulamışlardır. Osmanlı, bir yandan bu baskılar dolayısıyla, diğer yandan gerisinde kaldıklarını kabul ettikleri batıyı yakalamak düşüncesiyle hukuki alanda bir takım iyileştirmelere teşebbüs etmiştir. Tebaanın haklarını belirten birçok padişah fermanı çıkarılmış, kapitülasyonlarda ve anlaşmalarda din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Batılı devletler, Osmanlı'yı baskı altında tutmak, Hristiyanları kollamak, onlara ayrıcalıklar sağlamak amacıyla konuyu sürekli gündemde tutmuş, gerek hukuk sistemlerinin farklılığından ve gerekse uygulama ve anlayış farklılığından doğan sorunları diplomatik platformda dile getirmişlerdir. Bunlar arasında diplomatik kriz derecesine varan bazı sorunlar da olmuştur. Batılıların bu diplomatik çabalarının sonucunda temel haklar ve özgürlükler, bu arada din ve vicdan özgürlüğü konusu Osmanlı yazılı hukuk metinleri içinde yer almıştır. Batılıların baskıları üzerine Osmanlı hukuk metinlerine giren din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili kuralların, içerik olarak değerlendirildiğinde İslâm hukuku kurallarının dışına çıkmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din ve vicdan özgürlüğü, Osmanlı, tebaa, gayrimüslim, yabancı

FREEDOM OF RELIGION AND CONSCIENCE IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Ottoman Empire had a governmental system based upon Islamic Law. Basic rights and freedoms as a there were evaluated on the basis of Islamic Law and people of different faith groups were recognized rights within the very same tolerance framework. Freedom of faith and conscience as a theme could be located within the dimension of Islamic Law. All subjects were treated equally irrespective of their religion and sect and the subjects' were never intervened in terms of their practices of

faith and religion. Ottomans, in interest of the Westerners strived to have good relations with the latter from the era of 'Beylik' and even granted concessions to the Westerners in such respect. In the aftermath of Ottoman Empire's demise, the Westerners attempted to intervene in the Ottoman legal order in the name of protecting their fellows of Christian faith and from time to time imposed several measures to have their demands carried out. Ottomans also attempted to have followed such a process of several legal amendments and ameliorations to keep up with the Westerners' thanks to their pressures. Several edicts of Padişah stipulating basic rights and freedoms of empire's subjects were proclaimed and freedom faith and conscience became an issue and provisions at capitulations and agreements. Western States kept the issue on the agenda to force the Ottoman Empire under pressure along with supporting the subjects of Christian faith coupled with privileges granted onto them. They also dealt with problems on diplomatic platforms arising due to differences in Ottoman legal jurisdictions and implementation and understanding. Some problems were elevated to the degree of diplomatic crisis. It was thanks to the Westerner States' attempts that questions in regard to the freedom faith and conscience were mentioned in the Ottoman written legal texts. Even in these texts, the matters pertaining to the freedom faith and conscience succeeding the Western powers' pressures were evaluated within the very same framework of Islamic Law remaining loyal to the very essence of Islamic legal jurisdiction.

Keywords: *The freedom of religion and conscience, The Ottoman, the subject, non-muslim, foreigner*

I- Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan sona erişine kadar esas olarak İslâm hukukunu uygulamıştır. İmparatorluğun hukuk sistemi, İslâm dini kurallarına dayanmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü konusunda kişilere tanınan haklar da, İslâm hukuku çerçevesindedir. İslâm hukukunun hemen hemen bütün diğer hukuki konularda olduğu gibi din ve vicdan özgürlüğü konusuna bakış açısı, kendi hukuk sistemi içinde yer verışı, değerlendirışı, batınınkinden farklıdır.

Osmanlı'nın batılı devletlerle ilişkilerinde zaman zaman anlaşmazlıklar, karşılıklı talepler, ısrarlar, baskılar olmuştur. Devletlerarası ilişkilerde normal kabul edilebilecek bu durumlara, din ve vicdan özgürlüğü konusunda da rastlıyoruz. Ancak bu konuda daha çok, Osmanlı'nın batılı devletlerden değil, batılı devletlerin Osmanlı'dan hak talepleri, ısrarları, baskıları göze çarpmaktadır.

Din ve vicdan özgürlüğü temel haklardan biridir. Tarihi seyir içinde Osmanlı hukukunda değişikliklere göz atarak din ve vicdan hürriyeti hakkının özünde gelişme ve değişme olup olmadığını tespiti çalışmak faydalı olacaktır. Önce İslâm hukukunun bu konudaki hükümlerini, daha sonra da batıların etkisiyle zaman içinde ne gibi değişikliklerin yapıldığını, nelerin talep edildiğini, ne gibi sorunlarla karşılaştığını görmeğe çalışalım.

İslâm hukuku açısından, din ve vicdan özgürlüğü hakkından yararlanması söz konusu olan kişileri, o devirde kullanılan kelimelerle ifade

ederek şöyle sınıflandırmak mümkündür: “Tebaa”, devlete tabiiyyet bağı ile bağlı olan kişilerdir. Osmanlı’da devletin aslı unsuru, Müslüman tebaadır. Ülkede yaşayan gayrimüslimler “zimmî” diye isimlendirilir. Zimmî, ehlü’z-zimme veya ehl-i zimmet diye isimlendirilen bu kişiler, devletle yapılan anlaşma üzerine canı, malı teminat ve himaye altına alınan ve ülkede devamlı oturan gayrimüslimlerdir (Yurdaydın, 1985: 97, 99; Zeydan, 1988: 20; Bilmen, 1968: III, 353). Dinlerine ilişkin bazı hususlar dışında Müslümanlarla aynı hak ve görevlere sahiptirler (Kâsânî, VI, 280; İbnü’l-Hümâm, VI, 248). “Müste’men”, yabancı bir ülkenin vatandaşı (harbî) olup “emân” alarak Osmanlı ülkesine gelmiş ve geçici bir süre kalacak olan kişilerdir (Karaman, 2009:III, 243; Bozkurt, 1996: 7 vd.; Bilmen, 1968: III, 422; Nebi Bozkurt, 1995: XI, 75 vd.; Özel, 2006: XXXII, 140) Bir de “emân” almadan ülkeye gelenler, yani kaçak olanlar vardır ki, harbî de denilen bu kişilere, devletin bir korumasının olmadığı kabul edilir (Juynboll, 1964: IV, 240)

Yerine göre yabancıların geldikleri ülke de önemli olabilir. Dâru’l-İslâm, İslâmî hükümlerin icra edildiği veya Müslümanların İslâmî hükümleri icra imkânına malik bulunduğu memleketlerdir. Buna göre sakinlerinin tümü veya çoğu Müslüman olan memleketler ile Müslümanların hâkim olduğu yani sakinlerinin çoğu gayrimüslim olsa bile İslâmî ahkâmın icra edildiği memleketler dâru’l-İslâm olarak kabul edilir. Dâru’l-Harb, Müslümanların hâkimiyeti altına girmemiş bulunan ve İslâmî hükümlerin icra edilmediği memleketlerdir. (Karaman, 2009: I, 58; Özel, Dârülharp, 1993:VIII, 536-537; Özel, Dârülislâm, 1993:VIII, 541-543).

Bu ayrımlar, “vatandaş” ve “yabancı” şeklinde ayırım temeline dayanan batı hukuk sistemine göre farklılık göstermektedir. Özellikle batıya yönelik dönemde sözü edilen farklı anlayıştan kaynaklanan sorunlar ortaya çıkmış ve bir uyum süreci yaşanmıştır.¹ Konuya girmeden önce, ayrıntıya girmeden “Din ve Vicdan Özgürlüğü” kavramı üzerinde durmakta fayda vardır.

II- Din ve Vicdan Özgürlüğü Kavramı

Öğretide bu kavram, daha başka kelimelerle de ifade edilmiştir. Din özgürlüğü, inanç özgürlüğü, kanaat özgürlüğü, ibadet özgürlüğü, vicdan özgürlüğü gibi kelimeler de kullanılmıştır. Bu çalışmada, “Din ve Vicdan Özgürlüğü” ifadesini tercih ediyoruz. Bu tercihimizi, doktrinde bu konudaki farklı görüşleri değerlendirmeyi bir tarafa bırakarak, şu şekilde ortaya koyabiliriz: Bir kere din özgürlüğü ile vicdan özgürlüğünü farklı kavramlar olarak kullandığımızı, aynı anlama almadığımızı ifade etmeliyiz (Başgil, 1960: 98, 99; Armağan, 2003: 37). Vicdan özgürlüğü ile, kişinin seçtiği bir dine inanmasını, bu inancını seçerken özgür olmasını, herhangi bir baskı altında kalmamasını kastediyoruz. Din özgürlüğü ile ise, kişinin sahip olduğu bu inanç sisteminin dışı vurulmasını, inancını ifade etmesini veya etmemesini,

¹ Osmanlı’da batılı anlamda vatandaşlık, 1284 (1869) tarihli “Tâbiyyet-i Osmaniye Kanunu” ile hukuk sistemi içine girmiştir.

ibadetlerini ve dinin diğer gereklerini yapmasını veya yapmamasını, bu konuda özgür olmasını, baskı altında olmamasını, kınanmamasını ve saygı ile karşılanmasını, hatta yapmak istediği dînî uygulamaları yaparken ve dini ile ilgili konularda bilgilenirken kendisine yardımcı olunmasını kastetmiş oluyoruz.

Din ve vicdan özgürlüğü, insanın doğuştan sahip olduğu temel hak ve özgürlükler arasındadır. Din özgürlüğü ve vicdan özgürlüğü kavramları arasında anlam farkı olsa da, aslında birbirini tamamlayan kavramlardır. İnsanın sırf insan olarak doğması sebebiyle, doğuştan sahip olduğu haklar ve özgürlükler arasında yer alan, aynı zamanda temel hak ve özgürlüklerden biri olan din ve vicdan özgürlüğü, ilk olarak inanç özgürlüğüne sahip olmak şeklinde algılanmıştır. Yani kişinin bir dini veya inancı benimseyip benimsememe özgürlüğüdür. Aslında kişinin bir dini veya inancı benimsemesi veya benimsememesi tamamen içsel bir olaydır. Onun vicdanı ile ilgilidir, içsel değerlendirmeleri sonunda vardığı kanaatidir. Bu sebeple, kişinin bir dini veya inancı benimseyip benimsememesini inanç özgürlüğü, vicdan özgürlüğü kavramı içinde değerlendirmek doğru olur.

Ancak kişinin bir dine ve inanca sahip olması, aynı zamanda benimsediği bu dini ifade etmeyi, inanç felsefesini açıklamayı ve bu dinin gereklerini yerine getirmeyi gerektirir. Açığa vurma, serbestçe uygulama özgürlüğü ile birlikte ele alınmadığı takdirde bu özgürlüğün bir anlamı bulunmamaktadır (Soysal, 1986: 212-218). Yani ifade etme ve uygulama, gereklerini yerine getirme özgürlüğü olmaksızın vicdan özgürlüğünden, din ve inanç seçme, benimseme veya benimsememe özgürlüğünden söz etmek mümkün değildir. Buna göre, vicdan özgürlüğü, din özgürlüğü olmadan var olamayacaktır (Erman, 2003: III: 285, J. Robert'den naklen).

Özetleyecek olursak din ve vicdan özgürlüğü, insanın doğuştan sahip olduğu veya bizzat kabul ettiği bir din veya düşünceye inanma veya inanmama, o dinin emirlerini yerine getirme veya getirmeme, dışarıdan gelen tehdit ve maddi zarar vermeye karşı koyma özgürlüğü olarak ifade edilebilir (Karaman, 2004: 28,29). Ancak üzerinde düşünüldüğünde, bu kapsamı genişletmek gerektiği sonucuna varılacaktır. İfade ettiklerimize ek olarak din özgürlüğü, ferdin benimsediği bir dinin amacını ve gereklerini o dinde yerleşmiş olan usul ve adaba uygun olarak yerine getirebilmesini, dînî görüşünü, inancını açıklamaya zorlanmamasını, inandığı, benimsediği dini sebebiyle kınanmamasını da içermelidir. İnanç özgürlüğü, aynı zamanda kişinin inancına uygun davranma özgürlüğünü de kapsar. Kişinin bir dinden vazgeçip diğer bir dini benimsemesi de bu kapsamdadır (Walter, 1973: 45, 66, 67). Kişinin, benimsemiş olduğu din ile ilgili bilgi edinmesi, yani dînî eğitim ve öğretim de serbest olmalıdır. Dinler sadece kişi ile ilgili değildir. Yani bireysel değil, toplumsaldır. Bütün dinlerde toplumsal uygulamalar bulunur. Dolayısıyla, din özgürlüğü, kişilerin dînî gayelerle bir araya gelmelerine, bu amaçla örgütlenmelerine de izin verir.

Bu ifadelerimizi bir tanım içinde toplamaya çalışacak olursak; din ve vicdan özgürlüğü, kişilerin diledikleri dini veya inancı serbestçe seçebilme, herhangi bir dini benimseme veya benimsememe, seçtikleri dinin ve inancın gereklerini hiç bir baskıya maruz kalmadan serbestçe uygulayabilme, inandıkları din ve inanç hakkında eğitim öğretim alabilme, eğitime, öğretme, telkin etme ve örgütlenme hakkıdır, diyebiliriz.

Görüldüğü üzere din ve vicdan özgürlüğü, bireyin bir dini, inancı seçmesiyle başlayan ve giderek birbirini harekete geçiren uzantılara sahip özgürlükler bütünüdür. Din ve vicdan özgürlüğü kişinin sadece manevi dünyasında yer alan bir inanç değildir. Birçok kişiyi ilgilendirmesi, toplumsal taraflarının bulunması, dünyaya ilişkin eylem ve davranışları içermesi ile devleti ilgilendiren bir görünümüdür.

Bilindiği gibi, özgürlüklerin sadece tanınması yeterli değildir. Tanımanın yanında ona tecavüzün de önlenmesi, diğer bir ifadeyle garanti altına alınması da gerekir. Hakları, özgürlükleri tanımak, sınırlarını belirlemek devletlere ait bir yetkidir. Anayasalar ve yasalarla belirlenir, sınırları çizilir. Özgürlükler, devletin bireyleri serbest bırakması gereken alanlardır. Bu anlamdaki özgürlüklerin uzantısı, bireylerin, kendilerine tanınan özgürlüklere devletin saygı duymasını talep etme hakkıdır. Devletler, kişilerin din ve vicdan özgürlükleri doğrultusunda seçimlerine ve uygulamalarına saygı duymalı, onları baskı altına almamalı, engel olmamalıdır (Özek, 1982: 491 vd.; Armağan, 2006: 130).²

Bu arada bireylerin bir diğer talep hakları daha bulunmaktadır. O da bireyin özgürlüklerine başkalarının saygılı olması, dokunmamasıdır. Bu konu da devletin görevleri arasında yer almaktadır. Yani devlet, kişilerin birbirlerinin din ve vicdan özgürlüklerine saygılı olmaları için gerekli ortamı hazırlamakla, herhangi bir şekilde özgürlüklere dokunulması durumunda gerekli önlemleri almakla da yükümlüdür.

III- İslâm Hukukunda Din ve Vicdan Özgürlüğü

İslâm'ın din özgürlüğü konusundaki bakış açısına değinmeden önce, İslâm'ın insana, insan haklarına bakışına kısaca değinmekte yarar görüyoruz. İslâm inancına göre, insanoğlu Yüce Allah tarafından varlıkların en şerefli ve en üstünü olarak yaratılmıştır. Kur'an-ı Kerimde insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğu belirtilmektedir (Kur'ân-ı Kerim, 2/30). Yüce Allah, insanların yeryüzünde insanca bir ömür sürebilmeleri için birtakım kurallar koymuş, bu kuralların uygulamasını da yine insanlara bırakmıştır. Yani insan, yeryüzünde Yüce Allah'ın emirlerini tebliğ ve infaza memur kılınmıştır. Her bir kişi, bu emir ve yasakları tebliğ ve infaz etmek konusunda Yüce Allah'ın halifesi

² Bu ifade, günümüz hukukunda bazı uluslararası sözleşmelerde de yer almaktadır. Bkz: 10.12.1948 tarihli Birleşmiş Milletler Bildirisi, 18. madde; 4.11.1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 9. maddesi, 22.11.1950 tarihli Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi 9. maddesi, 27.6.1981 tarihli Afrika İnsan Hakları Sözleşmesi 8. maddesi.

makamındadır. “Allah’ın halifesi” sıfatı verilen insanın bir takım hakları vardır. Bu haklar, onun insan olması dolayısıyla sahip olduğu haklardır. Ancak, hak kavramının sorumluluk kavramından ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Yani hak varsa, borç, yükümlülük, sorumluluk da vardır. Dolayısıyla insanın, insan olması dolayısıyla birtakım hakları vardır, derken sorumluluklarının da bulunduğunu unutmamak gerekir. Haklar, sorumlulukların ayrılmaz parçasıdır. İnsanın sahip olduğu hakları sınıflandırmak mümkündür. Yapılan bir sınıflandırmaya göre haklar, doğuştan kazanılan ve sonradan kazanılan haklar olarak iki kısma ayrılır. İnsanın diğer yaratıklar arasında farklı bir yere sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İslâm’da esas olan insandır. İslâm’ın gayesi, akıl sahibi olan insanı yüceltmektir (Akşit, 1976:2). Kur’an-ı Kerimde “Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık” (Kur’an-ı Kerim, 95/4) buyurulmaktadır. Bu sebeple insan, saygıya layık bir varlıktır. İnsan yeryüzünde Allah’ın halifesidir (Kur’an-ı Kerim, 2/30; 6/165).³ İslâm hukukuna göre her insan Allah’ın kuldür. Bütün insanlar tabii haklara sahiptir. Bir tek kişi bile bu hükmün dışında değildir. İnsanın doğuştan sahip olduğu bu hakları da, dinî, ilmî, idarî-siyasî, iktisadî ve ailevî haklar şeklinde de ayırmak mümkündür. Bu haklara sahip oluştta ırk, sınıf, meslek, rütbe ayırımı olamaz, bütün insanlar eşittirler. Hiçbir kişi, mensup olduğu sınıf, meslek, ırk veya cinsiyet sebebiyle tabii hakların hiçbirinden mahrum bırakılamaz (Akşit, 1976:4). Beyazla siyah, arapla acem⁴, erkekle kadın, hür ile köle, Müslüman ile Müslüman olmayan arasında hiçbir fark yoktur (Eskicioğlu, 1996:274 Fethi Rıdvan, min Felsefeti’t-Teşrii’l-İslâmî Kahire 1969, s. 56’dan naklen). İnsan bu haklara, doğumla birlikte sahip olur. Hatta bazısına ana rahmine düştüğü andan itibaren sahip olur. Bu haklara tabii haklar (doğuştan kazanılan haklar) diyebiliriz. Bu haklarla beraber insanın üzerine düşen vazife de, bireylerin kendisi gibi olan diğer bireylerin haklarına saygı göstermesi, tecavüz etmemesi, dolayısıyla toplumun sahip olduğu huzur ve güven ortamına aykırı davranışlarda bulunmamasıdır.

İkinci kısım haklar da sonradan kazanılan haklardır. Çeşitli hukuki muameleler sonucunda elde edilen haklar bu kapsamdadır.

Bir diğer tasnife göre haklar iki kısma ayrılır. Birincisi “hukukullah” yani kamu hakları, ikincisi “hukuku ibad” yani kul haklarıdır. Hukukullah içine iman, namaz, oruç, hac, cihad gibi dinî ibadetler, zekât, öşür, haraç, keffaret gibi bazı dünyevi muameleler, zina, hırsızlık, adam öldürme, yol kesme ve içki içme cezaları gibi konular girer. Hukuku ibad, faydası ve zararı bireylere ait olan haklardır (Molla Hüsrev, 1890: 313-315; Büyük Haydar Efendi, 1966: 463; Sava Paşa, 1955: I, 175). Vücut bütünlüğü, mülk edinme, özel hayatın gizliliği, haberleşme, konut edinme gibi bugün evrensel hukuk kuralları arasında yer alıp anayasalara girmiş hakların yanında kişinin şerefi, onuru, haysiyeti, manevi ve

³ Âyetin anlamı şöyledir : “Hani Rabbin meleklere ‘muhakkak Ben yeryüzünde (emirlerimi) tebliğ ve infaza memur) bir halife (bir insan, Âdem) yaratacağım, demişti.”

⁴ Acem, arap olmayan anlamındadır.

ahlaki değerleri ile ilgili hususlar kul hakları kapsamındadır. Bugünkü hukuk kuralları içine girmemiş, toplumların ahlakî anlayışlarına ve kişilerin vicdanlarına bırakılmış bazı konular da kul hakları içinde kabul edilmiştir.

Bizim bugün “din ve vicdan özgürlüğü” olarak ifade ettiğimiz hak, Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde belirtilmiş, Hz. Peygamber zamanından başlayarak bütün İslâm devletlerinde insan olmanın sonucu olarak kabul edilmiş ve bu anlayışa uygun uygulamalar yapılmıştır. İslâm’da dinin, canın, malın, namusun, aklın korunması temel haklardır. Bunlar aynı seviyede haklardır. Hz. Peygamber “Malı uğruna öldürülen şehittir; kim canını, dinini, ehlini, ırz ve namusunu korumak için mücadele ederken öldürülürse şehittir.” buyurmuştur. Öyleyse bunlar aynı derecede değerli olan haklar ve özgürlüklerdir (Eskicioğlu, 1996:287).

Kâfirûn sûresinde “Sizin dininiz size; benim dinim banadır.”(Kur’ân-ı Kerim,109/6) âyeti, Müslüman olmayanların kendi din ve inançlarını seçmekte serbest olduklarını açıkça belirtmektedir. “Dinde zorlama yoktur.”(Kur’ân-ı Kerim, 2/256) meâlindeki âyet de bu konuda İslâm’ın görüşünü net bir şekilde ortaya koymaktadır. İslâm hukuku hükümleri altında müşrikler, Yahudiler, Hristiyanlar, din özgürlüğü altında yaşayabilirler. Baskı altına alınmazlar. Bir müşrik, dilerse Yahudi veya Hristiyan olabilir. “Müslüman ol.” diye baskı altına alınmaz, zorlanmaz (Yazır, 1935: I/863).

Konu ile ilgili başka âyetler de vardır. “De ki, hak ve hakikatlerle dolu olan bu Kur’an, Rabbinizden gelmektedir. Artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin.” (Kur’ân-ı Kerim,18/29). “Esasen Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların tamamı, topyekûn iman ederdi. Ey Peygamber ! Sen bunu bildiğin halde insanları inanmaya kadar zorlayacak mısın?”(Kur’ân-ı Kerim,10/99). “Ey Peygamber ! Müşrikler inanmıyorlar diye neredeyse kendini helak edeceksin!” (Kur’ân-ı Kerim, 26/3). İslâm’a göre akli başında olan herkes özgürdür. Onun özgürlüğü, inanma veya inanmama konusunda da tamdır. İnanmasının veya inanmamasının zararı veya faydası kendisinedir. Kişi, âhirette serbest iradesi ile seçtiğinin hesabını verecektir. İnanması ve inkâr etmesi de bu kapsamdadır.

İslâm din ve vicdan özgürlüğünü tüm insanlara tanır. İslâm, tüm gayrimüslimlere inanç özgürlüğü verir. Kişi istediği yaşam tarzını seçebilir ve istediği şeye tapıp tapmamakta özgürdür. İslâm müminlere, kâfir ve müşrikleri yanlış inanç ve alışkanlıklarından ikna yoluyla vazgeçirmeye çalışmalarını tavsiye eder, fakat bu amaçla savaş yapmaya izin vermez (Eskicioğlu,1996:291, el-Mevdudî, Tefhîmü’l-Kur’an, c.I, s.155’den naklen).

Hız. Peygamber’in görüşmeye gelen bir Necranlı Hristiyan heyete gösterdiği tavır bu konuda önemli örneklerden biridir (İbn Hişam, 1871: 223-224). Necranlı Hristiyanları temsilen gelen kalabalık bir heyeti Hız. Peygamber mescitte kabul etmişti. İkinci namazını kılınmasından hemen sonra gelen heyetle görüşme biraz uzayınca heyet içindeki papazlar, dua vakitlerinin geldiğini beyanla izin alarak doğuya dönerek mescitte dua etmeğe başladılar.

Sahabiler, Hristiyanların mescidin içinde ibadet etmelerine itiraz ettiler. Fakat Hz. Peygamber “Bırakın, ibadetlerini yapınlar.” diyerek onları teskin etmiştir.

Yine Hz. Peygamber’in Necranlılarla yaptığı anlaşmada şu ifadeler yer almaktadır : “Necranlıların malları, canları, arazileri, meskenleri, hazır bulunanları ve bulunmayanları, aşiretleri, kiliseleri, dinleri, rahipleri, az veya çok ellerinde bulunan her şeyleri, Allah Resulünün zimmeti, teminatı altındadır. Papazları, rahipleri ve mabedlerinin kayyimlerinden hiç birisi değiştirilemez.”(Ebu Ubeyd, 1388/1968: 272-273)

Meâllerini verdiğimiz âyetler ve Hz. Peygamberin uygulamaları, kişilerin şu veya bu dini seçmiş olmaları ve dinlerinin gereğini yerine getirmeleri, cemaatler oluşturmaları konusunda hiçbir zorlama ve baskı yapılamayacağını, İslâm’ın kişileri bu konuda tamamen özgür bıraktığını göstermektedir.

IV- Osmanlı İmparatorluğu’nda Tebaanın Din ve Vicdan Özgürlüğü

İslâm hukukunun batı hukukundan farklı bir hukuk sistemi olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla batı hukukundaki kavramların birebir tam karşılıklarını bulmayı beklememek gerekir. Nitekim tebaa = vatandaş kavramı da İslâm hukukunda farklı bir anlayışla düzenlenmiştir.⁵ Batı hukukunda, bir devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan kişilere vatandaş adı verilir. İslâm hukuku ise konuyu farklı olarak ele almıştır. Kur’an-ı Kerimde “Müslümanlar kardeşten başka bir şey değildir.”(Kur’ân-ı Kerim, 49/10) âyeti gereğince İslâm devletinde ikamet eden Müslümanlar, tebaa = vatandaş sayılmaktadır. Yabancı bir ülkede ikamet eden bir Müslüman, ikamet etmek üzere İslâm ülkesine gelince, başka herhangi bir işleme gerek kalmaksızın tebaa sayılır. İkameti kesinleşince de tüm tebaa haklarına sahip olur ve vazifeleri yüklenmiş olur. Kısacası İslâm devletinde tebaa, esas olarak Müslüman kişilerdir. Dolayısıyla İslâm hukukunun bir Müslümâna tanıdığı tüm haklara sahip ve bütün vazifeler ile de yükümlüdür. İslâm hukuku temeline dayanan bir devlet olan Osmanlı’da Müslüman vatandaşların, İslâmî uygulamalar konusunda kısıtlamalarla veya engellemelerle karşılaşması söz konusu olamaz. İslâm ülkesinde yaşayan Müslüman kişi, İslâm dininin tüm gereklerini, hiçbir kısıtlama olmaksızın yerine getirir. Hatta kişinin bu konuda her türlü eğitimi, çeşitli sosyal yapılanmalar ile sağlanır. Bu konuda hiçbir tereddüt söz konusu değildir.

Olsa olsa farklı mezheplere mensup kişilerin İslâmî, hal ve hareketleri, inançları, ibadet şekilleri, diğer dînî uygulamaları karşısında Osmanlı’nın nasıl bir tutum içinde olduğu sorulabilir. Bu sorunun cevabı başlı başına bir inceleme konusu olabilecek kapsamdadır. Osmanlı toplumu genel hatlarıyla sünîdir. Osmanlı, Hanefiler ağırlıklı olmakla birlikte, Şafii, Hanbelî ve Malikî mezhebine mensup tebaayı da barındırmıştır. Bütün bunlar arasında herhangi bir

⁵ Bu konuda İslâm hukukunun temel kaynaklarının olduğu zamanlarda mevcut “devlet” anlayışını da bu arada dikkate almak gerekir.

ayırım yapılmamış, farklı sünnî mezheplere mensup kadılar da tayin edilmiş, bunların kendi mezhepleri doğrultusunda hüküm vermeleri de yadigarlanmamıştır. Alevi ve diğere şii mezheplere mensup tebaa da, siyasi açıdan bir sakınca olmadığı sürece yaşamlarını özgürce devam ettirebilmişlerdir.

İslâm ülkesinde oturduğu halde Müslüman olmayan kişiler ise aslî tebaa değildir. İslâm ülkesinde bulunan gayrimüslimler iki türdür. İslâm devletinde devamlı olarak ikamet eden, bir anlaşma gereğince canları ve malları devletin koruması altına alınan, buna karşılık cizye adı verilen bir vergi ile mükellef olan gayrimüslimlere zimmî adı verilir. Ancak zimmîlerin tümünün cizye mükellefi olmadığını da hemen ifade edelim. Kadınlar, çocuklar, fakirler, sanatı ve işi olmayanlardan, müzmin hastadan, körden, kötürümden cizye alınmaz (Hamidullah, 1963:185). Batı hukuku anlayışına göre, Müslüman tebaa ile zimmîler vatandaş sayılan kişilerdir.

Zimmîler dînî uygulamalarında herhangi bir kısıtlama ile karşılaşmazlar. Çevreyi rahatsız etmedikleri sürece her türlü ibadet, âyin ve dînî uygulamalarını yapabilirler. Dînî teşkilatlarını devam ettirebilirler. Kilise, manastır, havra ve sair ibadet yerlerine dokunulmaz. Yalnız Osmanlı, yeni bir mabet yapılması konusunda izin alınmasını şart koşmuştur. İhtiyaç olduğu sürece de engel olunmamıştır. İstismar edilmek istendiğinde ancak engel olunmuştur. Mesela, Edirne’de Frenklerin açtığı bir okulun kilise haline getirilmesi üzerine, Edirne kadısı tarafından merkeze yollanan bir belgede, “Edirne’de bulunan Frenk halkının toplam dört kişi ve iki papazdan oluştuğu belirtilerek kilise yapmalarının, yerli halkı kendi mezheplerine çekmek amacı olduğu düşüncesiyle kilisenin yıktırılması, eğer bu uygun olmazsa şeklinin kilise olmaktan çıkarılarak başka bir binaya dönüştürülmesi” istenmişti (Konan, 2008:178. BOA; C.HR, no: 1364, tarihsiz belge’den).

V- Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü

Burada yabancı kelimesini, İslâm ülkesine geçici süre için ve “emân” olarak gelen gayrimüslim anlamında kullanıyoruz. Müste'men, arapça "emn" ve “emân" kökünden gelen bir kelimedir. Kendisine emân (güvenlik, emniyet) verilmiş, müste'min ise emân isteyen demektir. İslâm hukuku istilâhında ise, "İslâm ülkesine izinli girmiş yabancılar" şeklinde tanımlanabilir. Yabancı bir gayrimüslimin İslâm ülkesine geçici olarak girebilmesini sağlayan bir sıfat ve statü olan müste'menlik, esas olarak her Müslümanın “emân” verme hakkının bir sonucudur. Yani kim olursa olsun her Müslüman, bir gayrimüslime emân verebilir ve onun İslâm ülkesinde güven içinde kalmasını sağlayabilir. Hatta bir Müslüman kölenin bile emân verebileceği kabul edilmektedir (Juynboll, 1964: IV, 240). Bu arada devletin, tüm Müslüman tebaaya tanınmış olan bu hakkı kısıtlamaya yetkili olduğunu da ifade edelim. Yoksa toplumun güveni ve huzuru için sakıncalı olan konuları sade tebaa bilemeyebilir. Devlet, gerektiğinde bu açıdan kısıtlama getirebilir (Zühaylî, 1995: VIII, 79 vd; Bilmen, 1968: III, 383).

Müste'menler, özel haklar bakımından zimmîler gibidirler. İslâm devleti, onları kendi gayrimüslim tebaası gibi himaye etmek ve onlara adaletle muamele etmek mecburiyetindedir (Hamîdullah,1963:215; Serahî,1973:IV/108, 133). İzinsiz olarak yani emân almadan İslâm ülkesine giren yabancı (harbî) mal ve can güvenliğini sağlamak devletin görevi değildir (Hamîdullah, 1963: 213). Ancak onlara kötü muamele yapılacağı, görüldüğü yerde öldürüleceği sanılmamalıdır. Harp halinde bulunan bir devletin vatandaşı olmadıkça, gayrimüslim, izin almadan da gelmiş olsa kötü muamele edilmez. Hatta rivayet edildiğine göre, izin almaksızın Medine'ye gelen bir gayrimüslim rahatsız edilmemiş, hatta Hz. Peygamber ondan bir koyun satın almıştır (Buhârî,1313/ 1897: Kitâbü'l-Büyu', c. I, cüz 3, s. 80; Kitâbü'l-Et'ime, c. II, cüz 7, s.69)

Anlaşıldığı üzere, izin alarak, “emân” alarak İslâm ülkesine gelen gayrimüslim kişi, zimmîler gibidir. Her türlü hakları güvence altındadır. Bu arada dînî özgürlükleri de aynen kabul edilmiştir. Serbestçe dinlerini seçebilir, âyin ve ibadetlerini yerine getirebilirler. Bir başka ifadeyle, İslâm hukuku temeline dayanan Osmanlı hukuku, yabancılara oldukça geniş bir din ve vicdan özgürlüğü tanımıştır. Aslında İslâm hukukunda yer alan hükümlerin, daha sonraları kapitülasyonlarda⁶ ve diğer ikili anlaşmalarda da yer aldığını, ayrıntılarıyla ifade edildiğini görüyoruz. “Sizin için bir din, benim için de bir din vardır.” (Kur’ân-ı Kerim,109/6) ve “Dinde zorlama yoktur.”(Kur’ân-ı Kerim,2/256) meâlindeki âyetler, bu konudaki temel hükmü ortaya koymaktadır. Genel hükümlerden de yararlanarak İslâm hukukunda temelde insanın özgür yaratıldığını, dolayısıyla başkalarına zarar vermemek, engel olmamak şartıyla istediğini yapabilmek hakkına sahip olduğunu söyleyebiliriz

⁶ Kapitülasyonlar, bir devlet başkanının diğer devlete tanıdığı karşılıksız ayrıcalıklardır. İlk kapitülasyonun kim tarafından hangi devlete verildiği konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Osmanlı da kapitülasyonlar vermiştir. Önceleri padişahın yabancı devlete ihsan ettiği bir ayrıcalık olarak kabul ediliyordu. Devletler yeni tahta çıkan padişahтан, yeniden kapitülasyon alıyorlardı. Yani kapitülasyonlar her padişah döneminde yenileniyordu. I. Mahmud’dan itibaren anlayış değişti ve ayrıcalığı veren devlet olduğu anlayışı ile artık yenilenmedi. Osmanlı’nın yabancılara verdiği en meşhur ayrıcalıklardan biri Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1535 tarihinde Fransa’ya verilir. Daha sonra diğer batılı devletlere, hatta bu arada Amerika Birleşik Devletleri, Meksika, Brezilya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, İran gibi devletlere de sarîh veya zımnî kabullerle kapitülasyon verilmiş veya fiilen tanınmıştır. Kapitülasyonlar konusunda geniş bilgi için bk. Mahmut Esat Bozkurt, Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine, (Du regime des Capitulations Ottomanes), çev. Ahmet Öylek, Ankara 2008; Bernard Camille Collas, 1864’te Türkiye, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005, s. 113 vd.; Türk Hukuk Lügati, “kapitülasyon” maddesi, s. 189; Halil İnalçık, “İmtiyaz” maddesi, “Osmanlı Dönemi, Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti”, TDVİA, C.XXII, s.245-252, İstanbul 2000.

(Eskicioğlu,1996:276).⁷ İnsan olma kriteri esastır. Tebaa olup olmama esas değildir. Din ve vicdan özgürlüğü tüm insanlara tanınmıştır. Dînî özgürlükler konusu “insan” bazında ele alınmış ve yabancı – vatandaşı gibi bir ayırım yapılmamıştır.

Özetleyecek olursak, Osmanlı uzun yıllar boyunca İslâm hukukunun bu konudaki prensiplerini aynen benimsemiş ve uygulamıştır. Müslüman tebaanın, farklı mezheplere mensup olmaları, zimmî ve müste'menlerin Hristiyan ve Musevi olmaları, din ve vicdan özgürlüğü konusunda herhangi bir kısıtlamaya neden olarak görülmemiştir. Farklı din ve mezheplere mensup kişiler, aynı toplum içinde, saygı çerçevesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hatta gayrimüslimler Osmanlı ülkesinde, batıdan daha özgür bir ortam içinde yaşamışlardır. Batı ortaçağının despotik dînî kurumlarının olmaması, Osmanlı İmparatorluğu içindeki gayrimüslimlerin dînî hoşgörü ve ayrıcalıklardan yararlanmalarını sağlamıştır (Konan, 2011:269). Batılılar, Osmanlı'nın kendilerinde olmayan bu hoşgörülü tutumunu ifade de etmişlerdir. Nitekim İngiliz elçisi Sir Henri Bouleaur'un, o sırada iktidarda bulunan Lord Russel'a gönderdiği 27 Temmuz 1864 tarihli mektupta yazdıkları bir örnektir.⁸

VI- Din ve Vicdan Özgürlüğü Konusunda Yabancı Devletlerin Osmanlı'ya Müdahaleleri

Osmanlı hukukunda özgürlük kavramı, tamamen İslâm hukuku kuralları çerçevesinde değerlendirilir. Temel kaynaklarda ve Hz. Peygamberin uygulamalarından anlaşıldığı üzere İslâm dini, bütün temel özgürlükler konusunda ve din ve vicdan özgürlüğü konusunda son derece özgürlükçü bir anlayış içindedir. Zaman içinde, bazı yerlerde temel prensiplere aykırı örneklere rastlanmıştır. Ancak İslâm dininin kuralları bellidir. Osmanlı da bu kuralları uygulamıştır.

Buna rağmen, Osmanlı'nın çeşitli devletlerle ilişkilerinde, yaptığı anlaşmalarda İslâm hukuku açısından belli olmasına rağmen çeşitli özgürlüklere değinildiğini görüyoruz. Özellikle kapitülasyonlarda yabancı devletler kendilerine ve vatandaşlarına, dindaşlarına çeşitli tavizler koparmak adına pek çok talepte bulunmuşlar, Osmanlı da onların bu isteklerine siyasi ve hukuki metinlerde yer vermek durumunda kalmıştır. Bu tavizlerin, karşılıklı anlaşmaları içeren metinlerde olduğu kadar, yine batılı devletlerin baskısı ile bazı iç hukuk metinlerine yansındığını da görüyoruz. Nitekim tek taraflı olarak

⁷ Yiyecekler konusunda da aynı mantığın geçerli olduğunu görüyoruz. Her şey helaldir, sadece haram ve mekruh olarak nitelenenler müstesna. Helaller sınırsız, haramlar ve mekruhlar sayılıdır. Bakara suresi 29. âyette “Yerde olanların hepsini sizin için yaratan O'dur.” ifadesi bulunmaktadır. Selmân el-Fârisî'den rivâyet olunan bir hadis: “Resulullah (s.a.v.)'den, yağ, peynir ve yabani eşek etinin hükmü sorulmuş, O da şöyle buyurmuştur: “Helâl, Allah'ın kitabında helâl kıldığı, haram da Allah'ın kitabında haram kıldığıdır; hakkında bir şey söylemedikleri ise sizin için affedip serbest bıraktıklarıdır.” (Tirmizî, Sünen-i Tirmizi Tercemesi, K. el-Libâs, c. III, s.249)

⁸ Bk. s. 19

bahşedilen kapitülasyon ile taahhüt edilenler, ahitname şartları yetkililere (kadi ve beylerbeyi) gönderilen fermanlarla bildirilir ve uyulması emredilirdi (İnalçık, 2000: XXII, 246). 1856 tarihli Islahat Fermanında yine batılı devletlerin taleplerine paralel olmak üzere, azınlıklara ki başta Hristiyan azınlıklar kastedilmektedir, din ve mezhep özgürlüğü sağlanacağı, okul, kilise ve hastane açma hakkı verileceği, azınlık ve yabancılara küçük düşürücü sözler söylenmeyeceği, mahkemelerde herkesin inancına göre yemin edeceği taahhüt edilmektedir.

O dönemin batılı devletlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, uluslararası hukukun ve İslâm hukukunun genel kuralları doğrultusunda, temel haklardan biri olan din özgürlüğünden yabancı kişiler yararlanmaktaydı. Hatta sadece gerçek kişiler değil, aynı zamanda dînî tüzel kişilikler, kilise, vakıf ve sair kuruluşlar da bu kapsamda idi. Dînî özgürlükler, İslâm hukukundan ve uluslararası hukuk kurallarından kaynağını almakla birlikte, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrıcalık tanıdığı devletlerle yapılan sözleşmelerde değil, daha başka devletlerle uluslararası hukuk hükümlerine göre yapılan konsolosluk anlaşmalarında da yer almıştır. Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Japonya gibi devletler bunlar arasındadır (Fraşerli, 1325/1909: 71).

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda din özgürlüğünün anlaşma metinlerinde yer alması oldukça eskiye dayanmaktadır. İlk olarak 1535 tarihinde Fransız Kapitülasyonunun 6. maddesinde konunun düzenlendiğini öğreniyoruz (Reşat Ekrem, 1934: 407; Konan, 2008: 173): *“Fransız tacirleri ile maiyetindeki memurlar ve hademe ve efradı saire, din ve mezhebe ait hususat ve meselelerden dolayı kadılar, sancakbeyleri ve subaşılar tarafından muhakeme edilemeyeceklerdir. Bu gibi meseleleri hal ve fasl etmek Bâb-ı Âliye ait olacaktır. Vicdan arzusu ile İslâm olmayan ve bunu itiraf etmeyen hiçbir Fransız İslâm sayılmayacaktır. İtirafın tazyiksiz ve cebirsiz olması şarttır.”* Bu ifadeden anlaşılın, Fransız vatandaşlarının ve beraberindeki kişilerin dînî özgürlüklerine karışılmayacağı ve bu kişilerin İslâm dinine geçmeye zorlanmayacaklarıdır.

Daha sonraki anlaşmalarda gittikçe artan oranda konunun yer aldığı görülmektedir. 1604 yılında Fransa ile yapılan bir antlaşmanın 4. maddesinde ise *“Fransa kralının ve Fransa'nın dost ve müttefik ve ona tabi olan mülük-ı Nasrî teb'asının Fransa'nın himayesi tahtında Kudüs-i Şerif'deki makamât-ı mübarekeyi serbestçe ziyaret edip kimse tarafından men ve red olunmaya”* şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir (Reşat Ekrem, 1934: 421). Burada da, kutsal yerleri ziyaret ile ilgili hakkın sadece Fransız vatandaşlarına değil, aynı zamanda Fransa'nın dost ve müttefik olduğu ülke vatandaşlarına da tanınarak kapsamının genişletildiği anlaşılıyor.

1680 tarihli İrlanda, 1740 tarihli Fransa, 1882 tarihli Rusya ile yapılan anlaşmalarda, konsolos, ruhban ve tacirlere, kendileri için evlerinde şıra sıkıp şarap yapma ve dışarıdan şarap getirme hakkı tanınmaktaydı (Kurdakul, 1981: 126, 181). Aslında İslâmî esaslara göre Müslümanlara yasak

olan şarap yapma, içme, alım satımını yapma, kendi hukuklarında yasak olmayan Hristiyan yabancılar için hoşgörü ile karşılanmıştır. Aynı hoşgörü, gayrimüslim Osmanlı tebaası için de söz konusudur.

Daha sonra yapılan tüm kapitülasyonlarda din özgürlüğü ile ilgili hükümlerin bulunduğunu görüyoruz. Hatta ayrıntılara da yer verilmiştir. Mesela yabancıların ibadetlerini yerine getirme serbestliğinden, 1740 Kapitülasyonunun 33, 35, 36 ve 82. maddelerinde söz edilmiştir. 1740 tarihli Fransız Kapitülasyonunun 33. maddesinde⁹ “*Fransız tebasından olan piskoposlar ve frenk mezhebinde olan ruhban taifesinin Osmanlı memleketlerinde kadimden oldukları yerde kendi hallerinde ayinlerini icra ettiklerinde kimse mani olmayacaktır. Kudüs’ün dâhil ve haricinde ve Kamâme Kilisesinde kadimden beri oturan Frenk rahiplerinin el’an oturup ellerinde olan ziyaret yerleri yine ellerinde kalacaktır, kimse müdahale etmeyecektir. Tekâlif kalemi ile rencide edilmeyeceklerdir.*” denilmiştir.

Yine aynı kapitülasyonun 35. maddesinde¹⁰ “*Galata’da bulunan Jezvit ve Kapuca tarikatları ruhbanı, eskiden beri ellerinde olan iki kiliseyi yine ellerinde muhafaza edeceklerdir. Bu kiliseler biri yandıği cihetle izni şer’i ile tamir olunacak ve yine Kaposen ruhbanının elinde kalacaktır. İzmir, Sayda, İskenderiye ve sair iskelelerde olan Fransız taifesinin kiliselerine de müdahale olunmayacaktır. Bir bahane ile paraları da alınmayacaktır.*” 36. maddede¹¹, “*Galata’da oturan tüccar, hanelerinde İncil okuduklarından dolayı rencide edilmeyeceklerdir.*” 82. maddede¹² “*sair müste’minlere olan müsaade ve riayet Fransız tebaası hakkında da mer’i ve muteber olacaktır.*” denilmiştir.

1699 tarihli Karlofça Antlaşması’nda Katolik din adamlarının kiliselerini tamir edebileceklerine ve ayinlerinin engellenmeyeceğine ilişkin madde bulunmaktadır.¹³ 1739 ve 1783 tarihli Antlaşmalarda bu hüküm teyit edilmiştir.¹⁴

1680 tarihli Hollanda Kapitülasyonunun 52. maddesinde, hiç kimsenin Hollandalıları rencide edemeyeceği, hac ziyaretine giden ve dönenlere kötü muamele edilmeyeceği, kiliselerinde ibadetlerini yaparken rahatsız edilmeyecekleri, Luther mezhebinden olmaları nedeniyle zorluk çıkarılmayacağı bildirilmiştir (Nora, 1897: I/ 180). 1856 tarihli Paris Kongresinde ve 1878 tarihli Berlin Barış Antlaşmasınının 62. maddelerinde de

⁹ Bu hüküm 1673 Fransız Kapitülasyonunun 41. maddesi ile aynıdır. Bk. Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, s.428

¹⁰ Bu hüküm 1673 Fransız Kapitülasyonunun 43. maddesi ile aynıdır. Bk. Reşat Ekrem, age., s.429

¹¹ 1673 Fransız Kapitülasyonunun 44. maddesi ile aynıdır. Bk. Reşat Ekrem, age., s.429

¹² Maddelerin sadeleştirilmiş Türkçe metinleri için bkz: Reşat Ekrem, s. 428-429,436;

¹³ Bk. 20 1699 tarihli Karlofça Antlaşmasınının 13. maddesi için bkz: Reşat Ekrem, age., s.81.

¹⁴ 1739 tarihli antlaşmanının 9. maddesi için bkz: Nora, C. I, s. 247 ve 1783 tarihli Antlaşmanının metni için bkz: Nora C. I, s. 375.

din ve mezhep özgürlüğünü düzenleyen maddeler yer almıştır.¹⁵ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Anlaşmalardaki maddeler Katolik mezhebi hedef alınarak kaleme alınmış gibi görünmektedir. Fakat ifadelerin geneli ele alındığında, Hristiyanlığın tüm mezheplerinin bu maddelerden faydalanabileceği hatta diğer din mensuplarının da yararlanabileceği anlaşılacaktır. Örneklerini verdiğimiz din özgürlüğünü ifade eden hükümler, İslâm hukukunun kabul ettiği özgürlüklerdir. Osmanlı'dan taviz koparılmış gibi algılansa da, Osmanlı iç hukukunda var olan hakların somutlaştırılarak resmî metinler içinde ifadesinden başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır.

VII- Yabancıların Din Özgürlüğünün İçeriği

A- Din seçme özgürlüğü

Din ve vicdan özgürlüğü deyince ilk önce kişinin dinini seçme özgürlüğü anlaşılır. Osmanlı'da yabancılar, istedikleri dini ve mezhebi seçebilme hakkına sahip idi. Batılı diplomatlar, Bâb-ı âlî nezdinde Hristiyan yabancıların Osmanlı ülkesine geldikten sonra Müslüman olmaları konusunu, hatta mezhepdaşlarının bir başka Hristiyan mezhebe geçmeleri konusunu sık sık gündeme getirmişlerdir. Kendi vatandaşlarının Müslümanlığı kabul etmelerine engel olamamış, fakat bunun birtakım formalitelere bağlanmasında ısrarlı olmuşlardır. Bu konu aşağıda örnekleriyle verilecektir.

B- İbadet Özgürlüğü

İslâm'ın temel görüşleri arasında diğer din mensuplarının dînî uygulamalarını serbestçe yapabilmeleri esası vardır. Osmanlı'dan önceki devirlerde değişik Müslüman devletlerde de böyle uygulanmıştır. Hristiyanlar kiliselerinde ve manastırlarında, Museviler havra ve sinagoglarında diledikleri gibi ibadet ve âyinlerini yapabilmişlerdir. Ancak Müslüman toplumun içinde mabedler dışında âyin ve dînî törenlerin yapılmasına sıcak bakılmayacağı tahmin edilebilir. Buna rağmen bazı yerlerde buna da hoşgörülü yaklaşılmıştır. Paskalya âyini sırasında Hz. İsa'nın tabutunun sembolik olarak Kudüs sokaklarında büyük bir kalabalıkla gezdirilmesi suretiyle yapılan bir törene ve her yerde benzer cenaze törenlerinin düzenlenmesine izin verildiğini, mani olunmadığını öğreniyoruz. İbadet özgürlüğü kapsamında kilise, manastır, havra, sinagog ve sair ibadet yerlerinde müntesiplere ibadetlerin ve sair dînî bilgilerin öğretilmesi de yine serbest idi (Fraşerli, 1325/1909:115).

C- Dînî Eğitim Özgürlüğü

Batılılar, kendi dindaşlarının dînî eğitimleri konusunda ibadethanelerde verilen eğitimi yeterli görmemişlerdir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Hristiyan çocukları eğitmek amacı ileri sürülerek birçok okullar açmışlardır. Bunların ilkinin Katolik Cizvit okulları olduğu, daha sonra çeşitli devletlerin, özellikle Amerikalıların Protestan okulları açtığı bilinmektedir. Bu okullar, Müslüman çocukları da kabul etmişler ve birçok defa irtidad olaylarına konu olmuşlardır.

¹⁵ 1856 tarihli Paris Kongresinin 7. maddesi için bkz: Nora, C.III, s. 73; 1878 tarihli Berlin Antlaşmasınının 62. maddesi için bkz. Nora, C.IV, s. 191-192.

Zaman zaman mezhep değiştirmeğe sebep olmaları ile kendi aralarında da uyuşmazlıklar çıkarılmışlardır. Amerikan Protestan okullarının Katolik Ermenileri Protestan yapmaları bu arada ifade edilebilir. Osmanlı, bu okulların gerek misyonerlik faaliyetleri ile Müslüman çocukları hedef almaları, gerekse Hristiyanlar arasında mezhep değiştirmelere sebep olmaları dolayısıyla tavır almak gereğini duymuştur. İrtidat olayları konusunda batılıların anlayışları ile İşlâm hukuku arasında fark olması, birçok soruna sebep olmuştur. Mezhep değiştirmeler konusunda da, batılıların istek ve ısrarları doğrultusunda yasaklamalar ve serbest bırakmalar yaşanmıştır.

D- Kiliselerin İnşa ve Tamir Edilmesi Hakkı

Osmanlı, yabancıların mabedlerini inşa ve tamir etmelerine de katı yaklaşmamıştır. Her ne kadar yabancı devletlerle yapılan anlaşmalarda Hristiyan mabedleri, başta Katolik mezhebi ile ilgili olanlar birinci sırada yer almış ise de, diğer dinlerin mabedleri de aynı hükümlere tabidir. Prensip olarak yeni mabedlerin yapılması ve tamiri Devletin iznine tabi idi (Fraşerli,1325/1909:72). İhtiyaç varken gerekli izinlerin verilmiş olduğunu, engel olunmadığını söyleyebiliriz. Aksi olsaydı, mutlaka sorun olarak Bâb-ı âli'nin başı ağrıtırıldı. Böyle bir soruna kayıtlarda rastlamadık. Ancak gayrimüslimlerce kilise inşa işinin, başka bir takım amaçların gerçekleştirilmesi ile olsa gerek, istismar edilmeğe çalışıldığı da olmuştur. Mesela, yukarıda sözünü ettiğimiz, Edirne kadısının merkeze gönderdiği yazısından anladığımıza göre, toplam dört Hristiyan ve iki din adamı olan yere kilise yapmaya kalkışmışlardır.¹⁶

Kiliselerin inşa ve tamiri ile ilgili maddelere çeşitli anlaşmalarda rastlıyoruz. Katolik mezhebinin hâkim olduğu devletlerle yapılan anlaşmalarda bu mezhebin, Rusya ile yapılan anlaşmalarda da daha çok Ortodoks mezhebinin söz konusu edildiğini görüyoruz. Mesela 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nda da söz konusu edilmiştir.

E- Kutsal Mekânları Ziyaret Hakkı

İşlâm'ın din özgürlüğü konusundaki genel görüşü kapsamında diğer din mensuplarının ibadetlerine engel olunmadığı gibi, kutsal mekânların ziyaretine de hoşgörölü yaklaşılır (Fraşerli,1325/1909:77-78). Osmanlı'nın yaptığı anlaşmalarda ezcümle kapitülasyon maddelerinde yer alan ayrıcalıklar arasında yabancılara hac ziyareti yapma ve kutsal yerleri görme hakkından söz edilmektedir. Hatta bu hak sadece dost ülke vatandaşlarına değil, Osmanlı İmparatorluğu ile hâlihazırda savaş halinde bulunan ülke vatandaşlarına da tanınmış bir haktı. Sadece Katolik mezhebine mensup olanlara değil Ortodoks ve Protestan mezhebine dâhil olanlara da verilmiş idi.¹⁷

¹⁶ Bk. Yukarıda s. 9.

¹⁷1604 Fransız Kapitülasyonu 4. ve 5.maddeleri Türkçe metinleri için bkz: Reşat Ekrem, s. 421. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 8. maddesi için bkz: Nora, C.I, s. 323, Prusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan 1761 tarihli Antlaşmanın 6. maddesi için bkz: Nora, C. I, s. 318.

VIII- Gayrimüslimlerin Müslüman Olmaları Konusunda Ortaya Çıkan Sorunlar

Din özgürlüğü denince ilk önce, kişinin mensubu olduğu dini bırakıp diğer bir dine girmesi, dinini serbestçe seçebilmesi anlaşılır. Genel olarak dinler mensuplarının bir başka dine geçmelerine, hatta mensup olduğu mezhepten bir başka mezhebe geçmelerine sıcak bakmamışlar, hatta suç saymışlardır. Eflatun, Hobbs, Jean Jaques Rousseau, bir toplumun dinini değiştirmesini doğru görmemişlerdir. Müslüman bir kişinin, dinini terkederek bir başka dine geçmesi İslâm hukukuna göre irtidat suçunu oluşturur. Batı hukukları da din ve hatta mezhep değiştirmeyi suç saymışlardır. Ezcümle Rusya ve Yunanistan'da ortodoksluktan, Avusturya ve İspanya'da Katoliklikten rücu etmek, suç idi (Fraşerli,1325/1909:73).

Osmanlı'da din özgürlüğü üzerine yapılan tartışmaların en önemli konulardan biri, Hristiyan bir yabancı'nın İslâmiyet'e geçmesi olmuştur.¹⁸ Batılılar bir Hristiyan'ın İslâm dinini seçmesini mümkün olduğunca zorlaştırmak ve baskı altında kalarak Hristiyanların İslâm'ı seçmesine engel olmak üzere bazı şartlar ileri sürmüşler ve Osmanlı'dan bu konuda istedikleri hususları yaptıkları anlaşmalara yazdırmışlardır. Ezcümle; bu konunun düzenlendiğini ilk olarak 1535 Kapitülasyonunda görüyoruz. Fransız kapitülasyonundaki bir maddeye göre, din değiştirerek İslâm dinine geçiş, o yabancı'nın tabi olduğu devletin konsolosu ve tercümanı hazır olduğu halde ve kadı önünde bir merasim ile yapılmalıydı.¹⁹ 1680 tarihli İrlanda Kapitülasyonununun 49. maddesinde, bir İrlandalı'nın İslâmiyet'e geçmesi durumunda, din değiştirmek isteyen yabancı'nın, tercümanının hazır bulunduğu bir ortamda iradesini açıkça bildirmesi gerektiği belirtilmişti (Kurdakul, 1981:126-127).

1740 tarihli Osmanlı İmparatorluğu ile Sicilya Krallığı arasında yapılan Barış ve Ticaret Antlaşmasınının 12. maddesinde Sicilya vatandaşının ancak konsolos ve tercümanı huzurunda beyanda bulunmak suretiyle İslâmiyet'e geçebileceği düzenlenmişti.²⁰ 1756 tarihli Danimarka ile yapılan Ticaret Antlaşması'nın 15. maddesinde, bir Danimarkalı'nın ancak "İslâm dinini kabul ettim" şeklinde açık bir beyanı olmadıkça Müslüman olmaya zorlanamayacağı, Müslüman olarak kabul edilemeyeceği hüküm altına alınmıştı.²¹

Yine 1737 İsveç Kapitülasyonu ile 1782 tarihli İspanyol Kapitülasyonunda da benzer ifadeleri görüyoruz. Keza 1718 tarihli Avusturya Kapitülasyonunda, Avusturya vatandaşları, tüccar, konsolos ve konsolosluk

¹⁸ Gayrimüslim bir kişinin İslâmiyet'e geçmesine "ihtida" adı verilir.

¹⁹ 1535 tarihli Fransız Kapitülasyonunun ilgili hükmü için bkz: Nora, C.I, s, 84.

²⁰ 1740 Tarihli İki Sicilya Barış ve Ticaret Antlaşmasınının 12. Maddesi için bkz: Nora, C.I, s. 273.

²¹ Madde metni için bkz: Nora, C.I, s. 313.

çalışanlarının İslâm'a geçebilmeleri için din değiştirme iradelerini tercüman ve tanıklar huzurunda açıklaması şart koşulmuştu.²²

1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'ndaki bazı maddeler²³ de, madde metninden anlaşılmasına rağmen bir takım yorumlar yapılarak Çar II. Aleksandr tarafından, Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde hak iddia edilmiştir. Paris konferansında 1856'da konu gündeme getirilmiş, Osmanlı'nın zayıflığından yararlanılarak içişlerine karışma konusunda bahane yapılmıştır (Bozkurt, 1996: 38).

Görüldüğü üzere, batılı devletler zayıf durumundan yararlanarak, Osmanlı'yı zora sokmak, muhtemelen bu arada başka isteklerini de kabul ettirebilmek amacıyla yaptıkları kapitülasyonlar dâhil tüm anlaşmalara bu konuları dercetmişlerdir. Aslında İslâm hukukunda zor kullanarak, baskı altına alarak kişileri Müslüman olmaya mecbur etmek söz konusu değildir, yukarıda belirttiğimiz âyetlerden açıkça anlaşılan ve tarihi uygulamalardan bilinen bir husustur. Antlaşmalarda bu konuların yer almasını ısrarla istemeleri, Osmanlı'yı baskı altına almak amacıyla olmalıdır. Bu arada Osmanlı'nın hukuk sistemi gereği, batı hukuk sisteminde olduğu gibi konuların belli bir kanun içinde yer almamış olmasını da bir sebep olarak gösterebiliriz. Aslında Osmanlı da, siz istesenez de istemesenez de, zaten bizim hukuk sistemimizde bu hüküm mevcut, deyip anlaşmalara girmesine karşı durması mümkün idi. Osmanlı, zayıf oluşu dolayısıyla bir devlete verdiği tavizi, diğer devletlere de tanımak zorunda kalmıştır.

IX- Misyonerlik Faaliyetlerine Osmanlı'nın Bakışı

Misyonerlik, Hristiyanların dünya çapında gerçekleştirdikleri Hristiyanlığı tanıtmaya ve Hristiyanlaştırma faaliyetleridir. Osmanlı'nın zayıflaması ile beraber batılılar, Osmanlı ülkesinde de Hristiyanlığı yayma çabalarına girişmişlerdir. Çeşitli açılardan faaliyet göstermişlerdir.²⁴ Hristiyan

²² 1737 tarihli İsveç Ticaret Antlaşmasınının 14. Maddesi için bkz: Nora, C. I, s. 242; 1782 Tarihli İspanyol Ticaret Antlaşması'nın 12. Maddesi için bkz: Nora, c.I, s. 347 ve 1718 tarihli Pasarofça Antlaşmasınının 16. Maddesi için bkz: Nora, C. I, s. 214.

²³ 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasınının sorun yaratan 7-14. maddeleriyle ilgili olarak bkz: Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve siyasi Gelişmelerin Işığı altında Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), s.36-38.

²⁴ Osmanlı'da misyonerlik faaliyetleri ayrı bir çalışma konusudur. Bu konuya girecek değiliz. Ancak çok kısa olarak şunları söyleyebiliriz. Misyonerler, 16. yüzyıldan itibaren Hristiyan inancını anlatmak ve Hristiyanlığa davet etmek üzere Vatikan ve diğer Hristiyan kuruluşlarınca finanse edilerek gönderilen kişilerdir. Bu kişiler, kendi din ve mezheplerinden farklı inançları olan kişilere Hristiyanlığı benimsetmek amacıyla bütün dünyayı dolaşmışlardır. Amaçları dinlerini ve mezheplerini yaymak; araçları ise, okul, matbaa, hastane gibi kurumlardır. Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı okulların çoğu misyonerler tarafından kurulmuştur. Misyonerlerin açtığı ilk okullar, Katolikler tarafından açılan Cizvit okullarıdır. Bu okulları Protestan okulları izlemiştir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ayten Sezer, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar, TTK yayınları, Ankara 1999; Osman Cilacı; Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri,

Osmanlı tebaasına yönelik mezhep değiştirme çabaları yanında Müslüman tebaaya yönelik Hristiyanlaştırma faaliyetleri de olmuştur.

İslâm hukukuna göre gayrimüslimlerin din değiştirmelerine karışma söz konusu değildir. Ancak batılı devletler, gerek Osmanlı ülkesindeki kendi vatandaşlarının ve gerekse Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin mezhep değiştirmelerine sıcak bakmamışlardır. Zaman zaman gayrimüslim tebaanın mezhep değiştirmesini yasaklayan fermanların çıkarılmasına sebep olmuşlardır.

Dini tanıtma, propagandasını yapma, öğretme, bilgi veren kitap ve sair yayınları dağıtma faaliyetleri de din özgürlüğü hakkı kapsamında mıdır ? Veya hangi sınırlar içinde olursa kapsamda sayılacaktır ? Bu soruların cevapları sayfalar sürebilir. Bu çalışma kapsamını aşacağı için tesbit edebildiğimiz birkaç olayı aktarmakla yetineceğiz.

Önce şunu belirtelim ki, Hristiyanlar kendi dinlerini, mezheplerini, tarikatlarını tanıtma işini etkin biçimde yapmışlardır. Bazen kişileri ikna etmek için değişik yöntemler de uygulamışlardır. Tanıtma, öğretme kavramlarının kapsamını aşan, baskı altına alma, etki altına alma, zayıf taraftan yararlanma kapsamına giren faaliyetler hoş karşılanmaz, doğru bulunmaz, izin verilmez, engel olunur.²⁵ Nitekim Hristiyan halkın mezhep değiştirmesi olayı zaman zaman Padişahlar tarafından çıkarılan bazı fermanlarla yasaklanmıştır. II. Mahmud, 1834 yılında Hristiyanların mezhep değiştirmesini yasaklayan bir ferman çıkarmış, ancak aynı yıl bu yasak kaldırılmıştı (Bozkurt, 1996:130-131). Bu durum, Hristiyanların Hristiyanlık içinde kaldıktan sonra mezhep değiştirmeye gittikçe daha hoşgörülü baktıklarını göstermektedir. Hatta bazı tarihçiler, mezhep değiştirmenin 19. yüzyıldan sonra Hristiyanlar için daha serbest olduğunu, gruplar arası çatışma çıkmadığı sürece Osmanlı yönetiminin bu konuya müdahalede bulunmadığını iddia etmektedir (Ortaylı, 2004: 313).

Bu konudaki bir arşiv belgesinde, İzmir’de bulunan Frenk papazlarının bazı Rum ailelerinin evlerine giderek çocuklarını ve ailelerini Katolik mezhebine geçirmeye çalışmalarının vicdan özgürlüğüne aykırı olduğu belirtilerek, bu durum yasaklanmıştır. Verilen hüküm ile, Frenk Papazlarının Rum reayasının mezheplerini değiştirme yolundaki davranışlarına son vermeleri halinde, dostane ilişkilerinin süreceği ve kiliselerinde ayinlerini rahatlıkla yapacakları tembih ve tekid edilmiş; ancak eğer bu hükmeye aykırı davranırlarsa elçi ve konsolosları marifetiyle ülkelerine gönderilecekleri ihtarında

Ankara 1990; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika*, İstanbul 1989; Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 1963; İlber Ortaylı, “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları”, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Ankara 2004. (Ortaylı, yabancıların misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı Türk tebaasından çok Arap Hristiyanlar ve Ermenilerin üzerinde yoğunlaştığını düşünmektedir.)

²⁵ Devlet, siyasi dengeleri dikkate alarak misyonerlik faaliyetlerine izin verme veya vermeme hakkına sahiptir. Osmanlı da misyonerlik faaliyetlerini kontrol altında tutmuştur. Bk. Fraşerli Mehdi, age., s. 75.

bulunulmuştur (Konan, 2008:177, BOA, C.HR, no:3501, Ra 1181 H. (Temmuz 1767 M.) tarihli hüküm'den). Yine arşiv belgelerinde, yabancıların zaman zaman din ve vicdan özgürlüğünün doğal bir sonucu olarak kabul edilen kilise ve okul açma yetkilerini abartılı kullandıkları dikkat çekmektedir.²⁶

Temel hakların ve özgürlüklerin kötüye kullanılması, hiçbir devlet düzeninde kabul edilemez. Din ve vicdan özgürlüğünün istismar edilmemesi gerekir. Başta kamu düzeni ve kamu güvenliğine zarar gelmemelidir. Osmanlı İmparatorluğu gibi temeli dine dayalı Müslüman bir devlette misyonerlik faaliyetleri ile yerli halkı İslâm'dan uzaklaştırmaya çalışma, başka bir dine girmeleri için faaliyet gösterme, devletin güvenliğini yakından ilgilendirdiği için hakkın kötüye kullanılmasıdır. İslâm'ı tahkir edecek şekilde davranan, insanları ahlaksızlığa teşvik eden veya devletin güvenliğini, toplumun huzurunu ve yararını zedeleyenler, din ve vicdan özgürlüğü hakkını ileri sürerek kendilerini haklı çıkaramazlar (Karaman, 2004: 98, 106, 107).

Müslüman bir kişinin İslâmiyet'i terk ederek bir başka dine geçmesinin doğurduğu bir başka olay daha vardır. Yukarıda belirttiğimiz üzere İslâm devletinde aslî tebaa Müslüman kişilerdir. Kişinin İslâm dinini terk etmesi, onun tebaa statüsünde de değişikliğe sebep olacaktır. Ya zimmi statüsüne veya müste'men statüsüne geçecektir. O dönemde vatandaşlığı terk etmenin pek çok Avrupa ülkesinde bile yasak olduğu ve vatandaşlıktan çıkmanın kamu düzenine aykırılık teşkil edeceği kabul edilmektedir. Osmanlı da irtidadı, hem din özgürlüğü hem de vatandaşlıktan çıkma olgusu olarak değerlendirdiği düşünülebilir (Konan, 2008:178).

İslâm hukukunda irtidad eden kişiye verilecek ceza konusunda görüş birliği yoktur. Hukukçular arasında tartışılan ve farklı sonuçlara varılan bir konudur.²⁷ Uygulamanın da tekdüze olduğunu düşünmüyoruz. Mesela bu konuda Osmanlı İmparatorluğu ve yabancı elçilikler arasında gerginlik yaratmış olan bir olayı biliyoruz. Kırım Savaşı'ndan önce İslâm dinini kabul etmiş iken daha sonra tekrar İslâm'dan dönen bir sahsın olayında bu sahsın idamına hükmedilmesi üzerine yabancı elçiler Babiâli'ye itiraz ederek, vicdan özgürlüğünün korunmasını ihtar etmişlerdir. Babiâli, verdiği cevapta, dinden dönenler hakkında idam cezasının Osmanlı'da uzun süreden beri terkedilmiş olduğunu belirtmiştir.²⁸ 1843 tarihli Paris muahedesinde sonra da hiç

²⁶ Bk. Yukarıda s. 9.

²⁷ Karaman, irtidad suçunu isleyenlerin öldürülüp öldürülmeyeceği konusunun tartışmalı olduğunu ancak insanların kâfir olma hakkı da bulunduğunu söylemektedir. Bk. age., s. 110. İrtidadın din özgürlüğü ile bağdaşıp bağdaşmadığı konusunda mezheplerin farklı görüşleri için bkz. Mustafa Avcı, Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar, İstanbul 2004, s. 362-363; Ali Osman Kurt, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da Din Değiştirme, İstanbul 2004.

²⁸ Edouard-Philippe Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, Çev: Ali Reşat, İstanbul 1999, s. 463. Yazar burada "Bilindiği gibi, Müslüman, başkalarını kendi dinine davet etmez. İslâmiyet, Müslüman olmak isteyen yabancıyı ya da yerli Hristiyan'ı ihtiyat ile kabul

uygulanmamıştır. Bu husus, irtidad sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda kimsenin idam edilmeyeceği ifade edilerek yabancı elçiliklere bir nota ile bildirilmiştir.²⁹ İslâm hukukunda irtidadın suç olduğu ve cezasının idam olduğu, üzerinde ittifak edilen bir husus olsaydı, Bâb-ı Âlî kolayca bu cevapları veremezdi. Bilindiği üzere bu gibi konular, sadece siyasî-ıdarî ilerigelenlerin görüşüne göre karara bağlanan konular değildir. Şeyhülislâmın fetvası olmaksızın, ilmiye sınıfı ikna edilmeksizin İslâm hukukunda hakkında hüküm bulunan bir konuda devlet ricali tarafından, hatta Padişah tarafından karar verilmesi, yeni bir hüküm getirilmesi mümkün değildir.

Batılı elçilerin her zaman suçlayıcı olmadıklarını, bazen de Osmanlıyı takdir ettiklerini görüyoruz. Fraşerli Mehdi'nin naklettiği bir olay buna örnektir: Merkezleri İngiltere ve Amerika'da bulunan Biblik cemaatine mensup birçok Protestan misyoner, tam bir serbestlik içinde mezheplerini yaymaya ve kutsal kitaplarını Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde dağıtmaya başlamışlardı. Bu faaliyetler sonunda 1864 tarihinde Protestan misyonerleri tarafından İstanbul'da halktan beş kişi ikna edilmiş, irtidad suretiyle Protestanlığı kabul etmişlerdi. İkna edilerek veya paraya heves ederek Protestanlığı kabul eden bu şahıslar, daha sonra hanlarda ve kahvelerde Protestanlığı vaaz ederek yayma çabası içine girmiş, bu arada İslâm dinini eleştirmeye, vapurlarda, yollarda ve halka açık yerlerde önlerine gelene İncil dağıtmaya başlamışlardı. Bu hali gören Müslüman halk arasında söylentiler çoğalmaya ve Protestan misyonerler aleyhinde tepkiler başlamıştı. Bunun üzerine güven ve asayiş korumakla yükümlü olan hükümet, irtidad eden ve İslâm aleyhinde bulunan beş kişiyi yakalayıp hapsetmiş, dağıttıkları dinî kitapları toplatmıştı. Hükümetin bu uygulamalarına karşı misyonerlerin İngiliz Hariciyesine başvurmaları üzerine, İngiliz sefiri ile Bâb-ı Âlî arasında bir tartışma geçmişti. Ancak İngiltere'nin İstanbul'da bulunan elçisi Sir Henri Bouleur, o sırada iktidarda bulunan Lord Russel'a gönderdiği 27 Temmuz 1864 tarihli mektupta özetle, Türkiye'de Kitab-ı Mukaddesin serbestçe dağıtıldığını, hatta basılmasına izin verildiğini, her milletten kişilerin, hatta Türklerin rencide edilmeksizin Protestan mezhebine girebildiklerini, mabede çevrilen bir İngiliz okulunda her Pazar Protestanlığı kabul etmiş olanların

eder. Fakat buna karşılık bir kere kabul edince bir daha İslâm'dan çıkmasına izin vermez. XIX. yüzyılın başlarına kadar mürtedlere verilen ceza idam cezası idi. Bu ceza Paris Muahedesinde sonra icra edilmez oldu ve "reaya" denilen zimmî gayrimüslimlerin başka bir mezhebe girebilmesini meneden hükümler de kaldırıldı" değerlendirmesinde bulunmaktadır.

²⁹ Fraşerli Mehdi, age., s. 73; Ahmet Mumcu, 1843'ten sonra irtidad isleyenlere ölüm cezası verilme işleminin devletin sonuna kadar uygulanmadığını ancak bunun sorunun çözümü değil sadece dondurulması olduğu yorumunu yapmıştır. Bk. Ahmet Mumcu, Atatürk'ün Kültür Anlayışında Din ve Vicdan Özgürlüğünün Yeri, s. 39. Ortaylı da Tanzimat döneminde din değiştirme olaylarına Osmanlı Devleti'nin göz yumduğu kanaatindedir. Bk. Ortaylı, age., s. 314.

Türkçe olarak ibadet edebildiklerini, resmi dinin Protestanlara karşı gösterdiği hoşgörülü tutumun Hristiyan devletlerinde bile nadiren görüldüğünü, bu durumun saygıya ve teşekkürle değer olduğunu belirtmiştir. Bu ifadelerini öğrenen misyonerler, sefirin aleyhinde bulunmaya başlamışlarsa da İngiliz Hariciyesi, Sir Henri Bouleaur'un arkasında durmuş ve misyonerleri misafir buldukları devletlerde kamu güvenliğini bozacak, adetlerine ve dînî hislerine saldırmaktan men etmiştir (Fraşerli, 1325/1909: 73 - 74).

Âli Paşa 1865'te Londra'da bulunan İstanbul sefirine gönderdiği bir mektupta olayı şu sözlerle anlatıyor: *"Hükûmet-i seniyye memalik-i Osmaniye'de mer'î bil-cümle mezahibi icra-yı ibadatta serbest bırakmış ve bu va'adi daima ve harfiyen muhafaza eylemiştir. Mezahib-i muhtelifeye salik bi'l cümle Hristiyanların memalik-i Osmaniye'de Avrupa'da birçok Hristiyan memleketlerinde vücudu arzu olunan hukuktan müstefid olduklarını tasdik edebiliriz... Fi'l hakika medeniyet konusunda başı çeken İngiltere hükûmeti birçok ahvalde bir kısım ahalinin nüfuz-ı diniyesine itimad etmek mecburiyetinde görüldüğü halde acaba Bâb-ı âli dahi kendi ahalisinin hissiyatını nazar-ı itibara almak ve ale'l husus menfaatdar tecavüzata karşı hudud-ı ma'delet dairesinde kendi dinini müdafaa'a etmek hakkına malik değil midir?"* (Fraşerli, 1325/1909:75).

Zamanının olaylarını çok güzel bir şekilde anlatarak o günlerin siyasi, sosyal ve kültürel olaylarına ışık tutan Fraşerli Mehdi, tahmin edilebileceği gibi, eserinin birçok yerinde batılı devletlerin din ve vicdan özgürlüğü ile diğer özgürlükleri bahane ederek, dindaşlarına ayrıcalıklar sağlamaya çalıştığını ve hatta pek çok oyunun oynandığını da örnekleriyle belirtmiştir (Fraşerli, 1325/1909: 75 vd.).

X- Sonuç

İslâm'ın temel kaynaklarından ve uygulamalardan verdiğimiz örnekler, din ve vicdan özgürlüğü konusunda İslâm hukukunun çok hoşgörülü bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Devletin düzenini, toplumun huzurunu bozmadıkça insanlar tamamen özgür bırakılmışlardır. Din seçimi, etki altında kalmadan, herhangi bir zorlama ve baskı olmadan kişinin özgür iradesiyle olmalıdır. Kur'an âyetlerinde açıkça kişilerin dinleri konusunda zorlama olamayacağı belirtilmektedir. İslâm devletlerinde, Hz. Peygamberden başlayarak her devirde gayrimüslimlere hoşgörülü davranılmış, onların dinlerine karışılmamıştır. Hatta, zimmî statüsü onlara ayrıcalıklı bir yaşam da sağlamıştır. Zimmet anlaşması, zimmî bir anlaşma da olsa, bu anlaşma ile Devlet onların canlarını, mallarını, ırz ve namuslarını güvence altına almayı taahhüt ettiği için onları korumaya özen gösterilmiştir. Müslüman tebaanın onları herhangi bir şekilde rahatsız ve tedirgin etmemesi, inançları ve ibadetleri sebebiyle eleştirmemesi, hor görmemesi istenmiştir. Onlar kiliselerinde, havralarında ve sair ibadet yerlerinde serbestçe ibadetlerini, âyinlerini yapabilmişler, mabedlerini inşa ve tamir edebilmişlerdir. Cemaat oluşturabilmişler, kendi içlerinde teşkilatlanabilmişlerdir. Seçtikleri kişiler, din adamı olarak

belirledikleri kişiler, onların temsilcisi ve saygın kişiler olarak kabul edilmiştir. Dînî eğitimlerini, kiliselerinde, havralarında ve diğer mekânlarında yapabilmişlerdir. Bugün İslâm devletlerinin asırlardan beri hükümlerinde olduğu coğrafyalarda, o zamanlardan beri varlığını sürdüren Hristiyan ve Musevî cemaatler, bunların değişik mezhep ve tarikatları varlıklarını devam ettirmektedir.

Osmanlı, İslâm hukukunun gösterdiği doğrultuda uygulamalar yapmış, gayrimüslimlere büyük bir hoşgörü ortamı sağlamıştır. Bu sayede gayrimüslimler, Osmanlı ülkesinde varlıklarını korumuşlar, Müslümanlarla iç içe, iyi insanî ilişkiler içinde yaşamışlardır. Cumhuriyetimizin ilk yıllarındaki mübadele olaylarına kadar ülkemizin pek çok yerleşim yerinde şehirlerde, kasabalarda, köylerde, Müslümanlar, Museviler, Hristiyanlığın değişik mezheplerine mensup kişiler, iyi komşuluk ilişkileri, ortaklık ilişkileri, hemşehrîlik ilişkileri içinde yaşamışlardır. Bugün ülkemizin birçok yerinde halâ birçok gayrimüslim sorunsuz olarak yaşamını sürdürmektedir. Bu, İslâm'ın insana bakış açısı ile gerçekleşebilmektedir.

Osmanlı, gayrimüslim devletlerle de iyi ilişkiler sürdürmeyi öncelikli görmüş, İslâm hukukunca kabul edilebilir bir sebep olmadıkça ülkeleri fethe kalkışmamıştır. İyi ilişkiler kapsamında ticari ilişkilerin büyük yeri vardır. Bu sebeple, iç ve dış ticaretin canlanması, ihtiyaç duyulan çeşitli emtianın temin edilebilmesi ve yerli üretimin dış pazarlara da çıkabilmesi gibi amaçlarla çeşitli devlet ve devletçiklere baştan itibaren imtiyazlar bahşedilmiştir. Bahşedilen bu imtiyazlar, başlangıçta Padişahın bir ihsanı anlamında olmuş, bu sebeple İmparatorluğun başına geçen her padişah ile ayrı anlaşma yapılmıştır. Daha sonra yapılan anlaşma, devletin anlaşması anlayışına ulaşıncaya her padişah için yenilenmesi uygulamasından vazgeçilmiştir.

Başlangıçta ticari ve benzer sosyal ihtiyaçlar düşüncesiyle yapılan bu anlaşmalar, Osmanlı'nın zayıflaması ile Osmanlı'dan taviz koparmanın, onu baskı altına almanın, siyasi manevraların aleti haline gelmiştir. Bu kapsamda, özellikle gayrimüslim Osmanlı tebaasının hakları bahanesiyle Batılı devletlerin birçok istekleri olmuştur. Bu isteklerin çoğu zaten İslâm hukukunda var olan yaptırımlardır. Bunların tekrar istenmesi, biraz Osmanlı uygulamasına güvensizlikten, biraz gayrimüslim tebaanın haklarını güvence altına almak kaygısından, daha da çok Osmanlı'yı baskı altında bunalıma sokarak başka konularda tavizler kopartmak için olmuştur.

Osmanlı bu baskılar karşısında zaten İslâm hukukunda mevcut bulunan hükümleri anlaşmalar içine koymakta bir sakınca görmemiştir. Batılılar, zaman zaman da İslâm hukukunun hükümlerine aykırı olduğunu öğrendikleri isteklerini ileri sürmüşlerdir. Mesela bir dönem, irtidad durumunda uygulanan ölüm cezasının uygulanmaması için ısrarlı olmuşlardır. Aslında bu cezanın uygulanması için bir takım şartların varlığı gereklidir. Nitekim bu konuda fıkıh kitaplarında uzun konular bulunmakta, çeşitli fıkıh mezheplerinin önderlerinin görüşleri tartışılmaktadır. İnsan hakları da ileri sürülerek Osmanlı'dan istenen

bu yoldaki hüküm, fiilen kabul edilmiş, uzun süre irtidad sebebiyle idama rastlanmamıştır. Aslında irtidad sebebiyle idam cezası verilmemesi de İslâm hukukuna aykırı değildir.

Batılıların Osmanlı'ya baskı yapmalarının sebeplerinden biri de batılı devletlerde uygulanan hukuk ile Osmanlı'da uygulanan hukuk arasında sistem farkının bulunmasıdır. Kıta Avrupası hukuku, yazılı hukuk kurallarına dayanmaktadır. Osmanlı hukuk metinlerinde aradıklarını bulamayınca, bunun anlaşılarda, padişah fermanlarında, kanunnamelerde yer almasını istemişler, bu konuda bazı olayları da bahane ederek ısrarlı olmuşlardır.

Özetlemek gerekirse, Osmanlı, İslâm hukukundan temelini alan hukuku ile din ve vicdan özgürlüğü konusunda, birçok batılı devlette görülmeyen bir hoşgörü ve serbestlik anlayışı sergilemiştir. Konu, vatandaşlık hakkı anlayışı üzerine değil, insan hakları kapsamında değerlendirilmiştir. Müslümanların din değiştirmelerine, genel olarak düşünürlerin anlayışına ve Musevilik ile Hristiyanlığa paralel olarak sıcak bakılmamış, irtidad suç sayılmıştır. İslam hukukunda bu suça verilecek ceza tartışmalıdır. Etki altında kalınarak çıkarılmış bazı fermanları saymazsak, genel olarak gayrimüslimlerin din ve mezhep değiştirmelerine karışılmamıştır. Gayrimüslimlerin dînî uygulamalarına engel olunmamıştır. Mabedlerinde istedikleri gibi ibadetlerini yapabilmişler, dînî teşkilatlanmalarını oluşturabilmişlerdir. Mabedlerini inşa ve tamir konusunda engelleyici olunmamıştır. Dînî liderleri cemaat lideri olarak saygı görmüştür. Dînî eğitim ve öğretimlerini mabedlerinde gerçekleştirebilmişlerdir. Bunu yetersiz gördüklerinde farklı mezheplere dayalı olarak okullar da açabilmişlerdir.

Bütün bu hususlar, batılı devletlerin çeşitli anlaşılarda, kapitülasyonlarda elde ettikleri tavizler, Osmanlı hukuk düzenine yeni giren kavramlar ve kurallar gibi görünmektedir. Ancak her birini ayrı ayrı İslâm hukuku açısından değerlendirecek olursak, hiçbirinin İslâm'ın temel görüşüne aykırı olmadığı, İslâm hukukundan verilmiş tavizler olmadığı, aksine İslâm hukuku içinde var olduğu, Hz. Peygamber zamanından beri uygulanageldiği sonucuna varabiliriz. Necran'lı bir heyetin Medine'ye Hz. Peygamber ile görüşmeye gelmelerinde, görüşmenin uzaması, vaktin ilerlemesi üzerine misafir heyette bulunan papazların izin isteyerek mescitte kendi inançları doğrultusunda ibadet ve dua etmelerine hoşgörü ile yaklaşmıştır. İtiraz eden bazı sahabîlere Hz. Peygamber, "Bırakın ibadetlerini yapsınlar." diyerek, İslâm'ın mabedinde bile başka din mensuplarının ibadetine mani olunmayacağını belirtmesi bir örnektir (İbn Hişam, 1871:223-224). Bu örnek, İslâm'ın başka din mensuplarına din ve vicdan özgürlüğü konusunda gösterilecek hoşgörü ve saygının genişliğine en güzel örnektir.

Batılı devletler, önceleri padişahlar tarafından bahşedilen imtiyazları daha sonraları, özellikle Osmanlı'nın ekonomik, askeri ve siyasi zayıflığından yararlanarak, bazı tavizler elde etmek için kullanma yoluna gitmişlerdir. Gayrimüslim Osmanlı tebaasını korumak gayreti içine girmiş, bazı münferit

olayları bahane ederek sorunlar çıkarmış, Bâb-ı âlîyi meşgul ederek diplomatik alanda teşebbüslerde bulunmuşlardır. Aslında İslâm hukukunda mevcut olan konular Osmanlı'nın eksikleri, yanlışları gibi değerlendirilerek düzeltilmesi istenmiştir. Bâb-ı âlî, bu isteklerle uzun uzun meşgul edilmiştir. Sonunda, aslında İslâm hukukunda mevcut olan hususlara, sanki uygulamada büyük problemler varmış, ilk defa Osmanlı hukukuna giriyormuş gibi, anlaşmalarda, padişah fermanlarında, kanunnamelerde yer verilmiştir. Bütün temel haklar ve özgürlükler konularında olduğu gibi, din ve vicdan özgürlüğü konusu da böyle olmuştur.

Bu konuda diğer bir husus daha düşünülebilir. Bilindiği üzere İslâm hukuk sistemi, usul kuralları çerçevesinde aslî ve fer'î kaynaklardan yararlanarak varılan içtihatlarla dayanmaktadır. Batı hukuku ise, yazılı hukuk kurallarını esas almaktadır. Osmanlı'nın özellikle batıya yönelmesi ile Batılı Devletler, Osmanlı'nın içişleri ile ilgilenmeye ve Osmanlı hukuk metinlerini menfaatleri doğrultusunda yönlendirmeğe, istedikleri hususların yazılı metinlerde yer almasını sağlamaya çalışmışlardır. Sonuçta İslâm hukuk sisteminde var olan hususlar, çeşitli yazılı Osmanlı hukuk metinleri içinde yer almış, Osmanlı hukuku, kıta Avrupası hukuk sistemine yaklaştırılmıştır.

KAYNAKLAR

AKŞİT, M. Cevat (1976), *İslâm Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, İstanbul.

ANSAY, Sabri Şakir (1958), *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara.

ARMAGAN, Servet (1992), *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Özgürlükler*, Ankara.

ARMAĞAN, Servet (2003), *Din-Vicdan Hürriyeti ve Laiklik*, İstanbul.

AVCI, Mustafa (2004): *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, İstanbul.

BARDAKOĞLU, Ali (2000): "İslâm Kültüründe Din ve Vicdan Özgürlüğü", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul, s.41-57.

BAŞGİL, Ali Fuat (1960): *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, (Derleyen: Ali Hatipoğlu-İsmail Dayı), İstanbul.

BİLMEN, Ömer Nasuhi (1970), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul.

BOZKURT, Gülnihal (1983): "İslâm Hukuku'nda Müste'menler", *Prof. Dr. Fadıl H. Sur'un Anısına Armağan*, Ankara, s. 361-379.

BOZKURT, Gülnihal (1996): *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, (1839-1914)*, Ankara.

BOZKURT, Mahmut Esat (2008), *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine, (Du regime des Capitulations Ottomanes)*, çev. Ahmet Öylek, Ankara.

BOZKURT, Nebi (1995), *Eman, TDVİA.*, XI, 75 vd., İstanbul

BUHARÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (1313/1897), *Sahih* (Abdülhamit baskısı), İstanbul.

BÜYÜK HAYDAR EFENDİ (1966), *Usul-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul.

CİLACI, Osman (1990): *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara.

COLLAS, Camille Collas (2005), *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul.

ENGELHARDT, Edouard-Philippe (1999), *Türkiye ve Tanzimat*, Çev: Ali Reşat, İstanbul.

ERDÖNMEZ, Celal (2008), “Şer’iyye Sicillerine Göre Tanzimat Döneminde Kıbrıs’ta Bir İrtidad ve Tanassur Vakası”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. X, sayı 1, Haziran, s.99- 123

ERMAN, Barış (2003), “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararında Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Bilgi Toplumunda Hukuk*, Ünal Tekinalp’e Armağan, İstanbul, C.III, s. 285-308.

ESKİCİOĞLU, Osman (1996), *İslâm Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları*, İzmir.

FRAŞERLİ Mehdi (1325/1909), *İmtiyazat-ı Ecnebiyye'nin Tatbikat-ı Hazırası*, Samsun.

GULİYEV, Fuad (2006), *İslâm Hukukunda Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

HAMİDULLAH, Muhammed (1963), *İslâm'da Devlet İdaresi*, Çev: Kemal Kuşçu, İstanbul.

İBN HİŞAM (1871), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut.

İBN SELLÂM, Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm (1388/1968), *Kitabü'l-Emvâl*, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezher, Kahire.

İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid (1316/1900), *Şerhu Fethi'l-Kadir*, Beyrut.

İNALCIK, Halil (2000), “İmtiyaz” maddesi, “Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti”, *TDVİA*, XXII, 245 – 252.

JUYNBOLL, Th. W. (1964), Emân, *MEBİA.*, IV, 240, Ankara.

KABOĞLU, İbrahim (1991), “Din Özgürlüğü”, *Prof. Dr. Muammer Aksoy'a Armağan*, A.Ü. S.B.F. Dergisi, Ocak-Haziran 1991, No:1-2, s. 265-278.

KARAMAN, Hayreddin (2004), *İslâm'da İnsan Hakları Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul.

KARAMAN, Hayreddin (2000), *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, İstanbul.

KARAMAN, Hayreddin (2009), *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul.

KÂSÂNÎ, Alâuddin Ebi Bekr B. Mes'ud (1974), *Bedâiu's-Sanâyi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, Beyrut.

KIRŞEHİRLİOĞLU, Erol (1963), *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul.

KOCABAŞOĞLU, Uygur (1989), *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul.

KONAN, Belkıs (2008), "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü", *AÜ. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 57, Sayı 1 [167-182], Ankara.

KONAN, Belkıs (2006), *Osmanlı Devleti'nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, Doktora Tezi, AÜ. Sosyal Bilimler Ens., Ankara.

KONAN, Belkıs (2011), "İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış", *Gazi Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XV, Sayı 4 [253-288], Ankara.

KURDAKUL, Necdet (1981), *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul.

KURT, Ali Osman (2004), *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da Din Değiştirme*, İstanbul.

MUMCU, Ahmet (1991), *Atatürk'ün Kültür Anlayışında Din ve Vicdan Özgürlüğü'nün Yeri*, Ankara.

NORA, Noradounghian, Gabriel Efendi (1897-1903), *Recueil D'Actes Internationaux de L'Empire Ottoman: Traités, Conventions, Arrangements, Déclarations, Protocoles, Proces-Verbaux, Firmans, Berats, Lettres-Patentes et autre Documents Relatifs au Droit Public Extérieur de la Turquie*. (4 Cilt), Paris.

ORTAYLI, İlber (2004), "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları" (Tanzimat'ın 150. Yıl Sempozyumu, TTK, Ankara, 1989)", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara*.

ORTAYLI, İlber (2007), *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.

ÖZEL, Ahmet (1993), *Dârülharp*, *TDVİA.*, VIII, 536,537, İstanbul.

ÖZEL, Ahmet (1993), *Dârüssulh*, *TDVİA.*, VIII, 541-543, İstanbul.

ÖZEK, Çetin (1982), *Devlet ve Din*, İstanbul.

ÖZMEN, Cengiz (2002), *91/2 numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili (H. 1094-1095 / M. 1683-1684) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sos. Bil Ens., Kayseri.

REŞAT EKREM (KOÇU)(1934), *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar: (1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923)*, İstanbul.

SAVA PAŞA (1955), *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, cilt I, Diyanet İşleri Bşk. Yay., Ankara

SEZER, Ayten (1999), *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar*, TTK yayınları, Ankara.

- SOYSAL, Mümtaz (1986), *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul.
- TANILLI, Server (1980), *Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat*, İstanbul.
- Türk Hukuk Lügatı* (1991), (tıpkıbasım), Türk Hukuk Kurumu yay., Ankara.
- TİRMİZİ, Ebu İsa Muhammed bin İsa (1973), *Sünen-i Tirmizi Tercemesi*, çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul.
- WALTER, Hamel (1973), *Din ve Vicdan Hürriyeti*, Çev: Servet Armağan, İstanbul.
- YAZIR, Elmalı'lı Muhammed Hamdi (1935), *Hak Dini Kur'an Dili*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi (1985), "İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 27, s. 97-110, Ankara.
- YUSUF EL-KARDAVİ (2005), "İrtidad Sorunu: Yaşanan Sosyal Değişimler ve Tehdit Boyutu", çev. Osman Güner, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. V, sayı 2, s.259-273, Samsun.
- ZEYDAN, Abdülkerim (1988), *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'minîn fi Dâri'l-İslâm*, Beyrut.
- ZÜHAYLÎ, Vehbe ez-Zühaylî (1995), Eman, *TDVİA*, XI, 79-81.